

"بسمه تعالی"

طراحی مدل مطلوب کارکرد

ح. عابد جعفری و همکاران

درآمد

کلمه‌ی مسجد اسم مکان و محل سجده است. از نظر شکلی رکن مساجد اولیه‌ی مسلم آنان قطعه زمینی وسیع و مربع‌شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار علی‌خندق احاطه می‌کرد و گلدسته نداشت نخستین مسجد را حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مدینه و کنار خانه‌ی خود ساخت. زمین آن خوابگاه شتران بود و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آن را از صاحبش خرید. در اسلام، نقاشی مذهبی و تصوی ائمه مجاز نیست. اسلام تصوی انسان و به‌طور اعم هر موجود زنده‌ای را بت‌پرستی می‌داند از این رو، هیچ تصوی‌ی در مساجد دیده نمی‌شود.

کلمه‌ی مسجد ۲۸ بار در قرآن کریم ذکر شده است و قرآن معابد قبل از اسلام را نیز مسجد می‌نامد؛ یعنی جایی که خدا در آن خوانده می‌شود. پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان کرده است، نه شکل و صورت آن را. بنابراین تعریف رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مسجد جایی است که شرافت حضور انبیا را دارد و اطلاق خانه‌ی خدا بر آن صدق می‌کند.

OPN یا OGN به نهادهای مدیریتی غیردولتی و غیرانتفاعی‌ای گفته می‌شود که از مشارکت مدنی‌ت شده‌ی مردم برمی‌آید. این گونه سازمان‌ها سرپرست ساز هستند و غیرمستقیم بر سرپرست‌گذاری و برنامه‌ریزی دولت تأثیری می‌گذارند آن‌ها محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند و از نظر انگیزه و اهداف انواع و اقسام گوناگونی دارند اسلام در قالب دینی مترقی و خاتم ادیان الهی، هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی جدا نکرده است. این دین کامل با ظهور خویشی بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه‌ی بشری پراکنده است تا اعضای هر جامعه متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود، این بذر را پروراندند از جمله پدیده‌های اجتماعی در اسلام پدیده‌ی وقف است که پی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدیری را در پی داشت. در اسلام برپیکری از امور عبادی و حتی غیرعبادی جنبه‌ی اجتماعی دارد و هدف از تأسیس مسجد علاوه بر امور عبادی، تحقق فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف،

مراسم و جشن ها، ارتباطات عمومی، حرکات سطحی، پرکردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاه ی، تعاون، امور دفاعی و مانند آن هاست که جوامع اسلامی همواره در چارچوب مساجد به این فعالیتها تحقق می بخشیند. مسلمانان برای بسط مدیریت جدیدی مسجد را تأسیس کردند و از این طریق توده ی مسلمان را در چارچوبی تازه سازمان دادند

اصول مسجدسازی

آلت و روالیت اصول الزامی فعالیت های مسجد را بیان می کنند:

۱. تأسیس مسجد بر اساس تقوا نه خودنمایی و تظاهر؛
 ۲. تأسیس مسجد برپایه ی خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در ریت؛
 ۳. مسجد محلی باید باشد که مؤمنان دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند؛
 ۴. مسجد محلی است برای ذکر و یاد خداوند
 ۵. مسجد نباید مایه ی آزار و زحمت باشد؛
 ۶. مسجد محل درک و فهم حقایق است و پوششی بر آن.
- مسجد صرفاً کالبدی فنیکی نیست بل نگرشی است به فرهنگ و جهان بینی که باید آن را در دل انسان ها جستجو کرد. در هر مکانی که انسان هایی با فرهنگ اسلامی وجود داشته باشد، مسجد برپا می شود. از سویی، قرآن کریم در آلت متعددی بر عمران و آبادات مساجد تأکید و آبادگران مساجد را مؤمنان به خدا و عظمت معرفی می کند^۱ و در مقابل کسانی که مانع از یاد خدا می شوند را ظالم ترین مردم معرفی می کند.^۲ از سوی دیگر، در احادیث، معصومان تجمل و زرق و برق مسجد را نادرست و آن را از نشانه های آخر الزمان برشمرده اند. بنابراین، با توجه به دیدگاه انسان مدارانه ی اسلام، به نظر می رسد مراد از آبادات مساجد آبادانی معنوی است. مراد قرآن از مسجد آباد مسجدی است که مؤمنان در آن رفت و آمد می کنند و برای نزدیک شدن به خداوند می کوشند می توان گفت که مساجد سازمان های غنی دولتی - غنی انتفاعی هستند

^۱. سوره ی توبه، آیه ی ۱۸

^۲. سوره ی بقره، آیه ی ۱۱۴

کارکردهای مسجد در تاریخ

کارکرد به معنای نقش علی اثری است که هر پدیده در زنجیره‌ی پدیده‌هایی به وجود می‌آورد که با آن‌ها مرتبط است. کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد تلاش بوده است، اما این کارکرد تنها کارکرد مسجد نیست و کارکردهای دیگری نیز دارد؛ برای مثال کارکرد آموزشی، اجتماعی و سیاسی باب کارکرد اجتماعی و سطحی باید گفت که وحدت امت اسلامی ایران، یعنی عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب در مسجد شکل گرفت. به طور کلی، مساجد شیعیان توانستند بدون هیچ گونه ملاحظه‌کاری‌ای با فساد قدرت‌های حاکم درآیند.

با این حال، در دوران معاصر، مهم‌ترین چالش پیش روی مساجد ناکارآمدی برای حل مشکل جوامعی است که مکتب سنت و تجدد سرگردان هستند کسادی و از رونق افتادگی کنونی برخی مساجد از آن روست که در دو دهه‌ی اخیری تغییرات محیطی بسط شدیدی در جامعه رخ داده است. برای مثال، تمایل به بهره‌گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آن‌ها هم نیست) سبب گردید که مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد؛ اما گاه برخی از متولیان مساجد در برابر این رخدادها شگرف محیطی بی‌توجه و سرگرم وظایف سنتی خویش بودند و وقتی فقدان اقبال عمومی را حس کردند به جای جستجوی علت اصلی، معلول‌ها را دیدند و با آن‌ها مبارزه کردند. مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان OGN. مسجد در قالب OGN در هر منطقه‌ی جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق رطوسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به صورت داوطلبانه پدیده می‌آید و دو بعد اصلی دارد.

الف) در بعد اعمال دینی؛

ب) در بعد فعالیت‌های غیردینی.

قوت‌ها: پایگاه دینی، عبادت شمرده شدن فعالیت‌ها در مسجد، آمادگی اغلب افراد جامعه برای خدمت داوطلبانه در مسجد

ضعف‌ها: فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جنبی مسجد، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیونیت و رهبری، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی، مشارکت‌دادن اعضا در رطوسنجی و برنامه‌ریزی، رعایت نکردن اصول مشتری‌مداری، فقدان ارتباط شبکه‌ای مکتب مساجد و در بعضی موارد رقابت مکتب مساجد

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱) بیان مسئلهی تحقیق

۱-۱-۱) مقدمه

در حال حاضر، به علت پیچیده و چندبعدی شدن مسائل گوناگون جامع، شاهد تأسیس سازمان‌های گوناگونی هستیم که می‌خواهند به وظایف بشری پاسخ دهند علاوه بر خصوصیت اجتماعی بودن انسان، هم اکنون دیگر تلاش فرد به تنهایی و بدون سازماندهی سازمانی نیازی را برطرف نمیکند. حضور سازمان‌ها در ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی چنان پررنگ است که همگان به نوعی با سازمانی در ارتباط هستند. در نگاه برخی متفکران، اکنون دیگر شاهد پدیده‌ای به نام «جامعه» متشکل از «افراد» نیستیم، بل «جوامع» کنونی متشکل از «سازمان‌ها» هستند^۳ و «جامعه» بدین معنایی موضوع علم «جامعه‌شناسی» قرار گیرد.

از دیدگاه نهادگرایی،^۴ هر سازمانی به عبارت بهتر هر «نهاد» برای رفع یکی از وظایف بشری می‌کوشد. طبق نظریه «هرم سلسله‌مراتبی وظایف» آبراهام مازلو، از جمله وظایف انسان وظیفه «خودشکوفایی» است. در انسان خودشکوفایی عالی‌ترین مرتبهی وظیفه است و ابعاد و اشکال گوناگونی دارد؛ مانند گرایش به «پرستش» و در مرحلهی نازل‌تر «دیگرخواهی». درسی تحول تمدن غربی و برای پاسخ‌گویی به ابعاد متمایز نیاز خودشکوفایی در انسان‌ها، نوعی از سازمان‌ها پدید آمدند که به سازمان‌های «داوطلبانه»، «سازمان‌های غی‌دولتی» «OGN» و «سازمان‌های غی‌انتفاعی» «OPN» معروفاند.

باید بدانیم در اسلام که سرآمد ادیان متری است، این گونه سازمان‌ها سابقه‌ای بسطه طولانی دارد به علت مفهوم خاص «عبادت» در اسلام (هر عملی که به قصد قربت الهی صورت گیرد)، اعمال وظیفی و غی‌وظیفی با ولایت الهی در زمره عبادت به‌شمار می‌رود. از سوی دیگر، به علت تأکید خاص اسلام بر ارزش جماعت، این دین مبین راهکار بسطه مبتکرانه‌ای برای اجتماع عرضه نموده است و آن تشکلی سازمانی داوطلبانه، غی‌دولتی و غی‌انتفاعی با نام «مسجد» است. مروری بر اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش آن در طول تاریخ حیات

۳. دراکر، ۱۹۹۰.

۴. msilanoitutsnl.

مدی مسلمانان نشان می‌دهد که مساجد در جوامع مسلمان‌ها مان‌نقشی را ایفا کرده‌اند که امروزه از سازمانی غی‌انتفاعی در غرب انتظار می‌رود؛ باین تمایز که مسجد دامن‌ی وسیعی از فعالیت‌ها را در بر می‌گیرد و در زمینه‌های گوناگون به وظیفه‌های انسان به صورت سازمانی، پاسخ می‌دهد و دین اسلام این فعالیت‌ها را الهی و عبادی می‌داند. در جوامع اسلامی، از جمله ایران، مسجد در زندگی اجتماعی مردم حضوری پررنگ دارد، بدان گونه که طبق آمارهای رسمی، هم‌اکنون در ایران بالغ بر هفتاد هزار مسجد^۵ احداث شده است. این تعداد مسجد وقتی مهم جلوه می‌کند که بدانیم تقریباً هیچ سازمان دیگری چنین تراکمی ندارد و فقط ممکن است مدارس از این نظر با مساجد برابری کنند.

۲- ۱- ۱) بطن اهمیت مسئله تحقیق

در حال حاضر، بعد از گذشت بیش از ربع قرن از انقلاب اسلامی و تشکیلی جمهوری اسلامی ایران، گاه، شاهد کمرنگ شدن نقش مساجد در جامعه هستیم. این نیروی حتی در زمینه‌ی رسالت اولیه‌ی مساجد، یعنی برگزاری آداب و آیین‌های مذهبی، هم محسوس است. به راستی مساجدی که بدان گونه پررنگ بوده‌اند و کارکردهای بسطی داشته‌اند، چرا دیگر رونق صدر اسلام را ندارند؟ زندگی مدرن و پیچیده‌ی امروزی دیگر پذیری مساجد نیست؟ آلی مسجد هم‌اکنون کارکردهای خود را در زندگی قرن بیست و یکم از دست داده است؟ اگر بخواهیم این سؤال را به صورت اساسی‌تر مطرح کنیم، باین پرسش آلی جوامع مسلمان مطلق «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را باین انتخاب کنند؟

۳- ۱- ۱) بطن مسئله تحقیق

این سؤالات و سؤالات بسطی دیگری وجود دارد که در ذهن هر فرد آگاهی جوانه می‌زند. حال، می‌خواهیم با رویکردی مدی‌تی به پدیده‌ی مسجد بنگریم. وجود ظرفیت عظیمی چون هفتاد هزار مسجد در کشور و انبوه منابعی که در اختیار دارند، نگاه‌ی دقیق و موشکافانه می‌طلبد. بنابراین، می‌کوشیم با موشکافی مسجد به عنوان سازمان داوطلبانه‌ی غی‌دولتی و غی‌انتفاعی، از زاوی‌ی علم مدی‌تی، به این سؤالات پاسخ دهیم:

۱- مسجد در قالب سازمان داوطلبانه‌ی غی‌دولتی و غی‌انتفاعی مذهبی، در جامعه‌ی کنونی ایران، چه

^۵. ماهنامه‌ی مسجد، ش ۷۳، ص ۲۰.

کارکردهای مطلوب می تواند داشته باشد؟

۲- مساجد موفق کنونی کدام یک از این نقش ها اجرا می کنند؟

۴- ۱- ۱) ابعاد مسئله تحقیق

کارکردها و نحوه ی مدیّت مطلوب مسجد در قالب OGN در دو بعد شایسته ی طرح است:

۱- فعالیت های زنجیری؛

۲- فعالیت های غی زنجیری.

۵- ۱- ۱) روش حل مسئله تحقیق

در ابتدا می کوشیم با مطالعه ی ادبیت نظری، مدل مفهومی کارکردها و نحوه ی مدیّت مطلوب مساجد را در قالب OGN طراحی کنیم سپس، لبروشی توصیفی، از نوع پیمایشی (با استفاده از پرسش نامه)، این مسئله را بررسی می کنیم که مساجد موفق تهران با توجه به مدل به دست آمده در چه وضعی قرار دارند

۶- ۱- ۱) نتایج حل مسئله تحقیق

انتظار می رود با جواب به سؤالات این تحقیق، متولیان امور فرهنگی مذهبی در جامعه، با شناخت کارکردهای مطلوب مساجد اهمیت بیشتری داده و در انتقال تجربه در این موارد بکوشیم

فصل دوم: ادبیت نظری تحقیق

۱- ۲) تعریف مسجد

«مسجد» اسم مکانی است که سجده در آن انجام می شود، یعنی محلی که خدا در آن عبادت می شود «مساجد» جمع «مسجد» است. در حقیقت، مسجد مکانی است برای راز و نظر با خالق هستی و در فرهنگ اسلام ی جایگاه رفیع ی دارد مسجد مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. مسجد خانه ی خدا و محل طرح مسائل دینی و اخروی مسلمانان است.^۶ نخستین مسجد را حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) در مدینه و در کنار خانه ی خود ساخت. زمینی آن خوابگاه شتران بود و پیغمبر آن را از صاحبش خرید. سپس، خلفا و حاکمان و پادشاهان مساجد زیادی ساختند و در شکل ظاهری آن هم تغییرات وسیعی دادند برای مثال، در پاره های مساجد،

^۶. فرهنگ ایلام، شماره ی ۳ و ۴، ۱۳۷۹ ش.

سنت معماری ایاری عصر ساسانی لحاظ گشته است.

نقاشی مذهبی و تصویری ائمه در اسلام مجاز نیست. در واقع، اسلام رسم تصویری انسان و به طور کلی موجودات زنده را بت پرستی می داند از این رو، هیچ گونه تصویری در مساجد دیده نمی شود. در عوض، دیوارها و ایوانها و منبرها و محرابها با شکل های دیگری تزئین می شود؛ مانند ترسیم گلها و صور هندسی و کوی شکل با نوشته های زیبا و پرتقش و نگارگری آلت قرآن به خط کوفی، نسخ، ثلث و غیره. نام برخی از مساجد مهم عبارت است از: مسجدالاقصی، مسجدالحرام، مسجد قبا، مسجدالنبی، مسجدالاصوفی و مسجد گوهرشاد^۷

۱- ۱- ۲) مسجد در قرآن

در قرآن کریم، کلمه مسجد مجموعاً ۲۸ بار ذکر شده است. بیشتر آیاتی که موضوع مسجد در آنها مطرح گردیده است، درباره مسجد به معنای خاص هستند و صریحاً درباره موضوع عام مسجد سخنی به میان نیامده است. هرچند امکان بهره برداری از آنها جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن مسدود نیست.^۸

۲- ۱- ۲) تعریف مسجد در قرآن

قرآن بحث لفظی درباره مسجد ندارد، بلکه تعریف مسجد در قرآن براساس برداشت از مفاهیم آیات مربوط به مسجد است.

۱- قرآن معبد های قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده می شود. قرآن در به فرزندان حضرت آدم (علیه السلام) خطاب می کند: «زینت های خود را هنگام مسجد رفتن برگزین»^۹ و خطاب به بنی اسرائیل می گویند: «داخل مساجد می شوند چنان که اول بار داخل شدند»^{۱۰} این آلت نشان می دهد که مسجد عبادگاه است.

۲- قرآن برپایی عرف به مکانی مسجد می گوید که به اسم مسجد ساخته می شود؛ هر چند از همه اهداف عالیه مسجد تهی باشد و حتی نماز خواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضار

^۷. زرین چیان، ۲۲.

^۸. باقی و دیگران، ص ۱۴۶، ۱۳۸۱ ش.

^۹. سوره اعراف، آیه ۳۱

^{۱۰}. سوره اسراء، آیه ۷

که قرآن با همین عبارت یعنی «مسجد ضرار»، از آن طایفه می‌کند.

۳ - مسجد به معنای سجده‌گاه، اعضای هفتگانه‌ی سجده‌ریز در قرآن آمده است. قرآن می‌فرماید: «به راستی که مساجد (سجده‌گاه‌ها) از آن خداست و کسی را با خدا نخواستی». بنابر قول مشهور، معنای این آیه مواضع سجده است.

۴ - چهارمین تعریفی که از کلمه‌ی مسجد در قرآن به دست می‌آید، این است که مسجد به معنای همی مسجد معمولی و عرفی است. البته گاهی به معنای مساجدی خاص، همچون مسجد الحرام و مسجد النبی و مسجد قبا و گاهی به معنای عام آن، یعنی همی مساجدی که در عرف امروز معمول است، آمده است.

۵ - مسجد به معنای نهوت (خانه‌های) پیامبران نیز در قرآن وارد شده است.^{۱۱}

۳- ۱- ۲) تعریف مسجد از نظر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)

در تعریف مسجد از نظر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نکته‌ای مهم به چشم می‌خورد و آن آنکه ایشان در معرفی مساجد ماهیت آن را طیفی می‌کند و نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از مسجد، مسجد جایی است (یا جایی بایی باشد) که شرافت حضور انبی را دارد و اطلاق خانه بر آن صدق کند. فرهنگ پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) همان فرهنگ قرآنی است. پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در جای دیگری می‌فرماید: «همه‌ی زمین را برای من مسجد و طهور کردند». از این کلام پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) دو نکته را در می‌یابیم: یکی آنکه هر جا وضعیتی داشته باشد که با فرهنگ قرآن و سنت مطابقت کند (به عبارت دیگر، بتواند مجلس انبی را روشن به نور الهی و خانه‌ی خدا باشد)، مسجد است. دوم، ایشان می‌گویند هم چون یهود نصاری نباشند که فقط و فقط معابد را محل عبادت می‌دانند. غرض از مسجد ملاقات با خداست، پس در هر جا این امکان فراهم شود، آنجا مسجد است. روایت بسطی از پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسیده است که با معرفی مسجد در واقع اهل مسجد را هم معرفی می‌کند؛ برای مثال «مسجد خانه‌ی متقی است»، «انسان‌های مسجلی، مؤمن هستند».^{۱۲}

^{۱۱}. باقی و دیگران، ص ۱۴۱، ۱۳۸۱ ش.

^{۱۲}. باقی و دیگران، ص ۱۵۳، ۱۳۸۱ ش.

3- ۲) تأثیر اسلام بر حیات اجتماعی مسلمانان

جوامعی که اکنون به آن‌ها جوامع مدرن می‌گویند، حداکثر ظرف دو دهه‌ی اخیر به این دستاورد بشری دست یافته‌اند؛ اما اسلام به‌عنوان دینی مترقی و خاتم‌الدين الهی، که برای رهنمون‌کردن بشر به سعادت ابدی و جاودان نازل شده است، از همان ابتداء هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. از آنجایی که در نگاه اسلام «دین مزرعه‌ی آخرت است»، با ظهور خویش بذریعۀ تمدن و تکامل دینی را این در جامعه‌ی بشری پراکند دستورهای این دین الهی در قالب کتاب آسمانی و جاوید آن «قرآن» و راهنمایی‌های پیشوایان این دین در عرصه‌ی امور دینی و بسترهایی مناسب برای رشد و تکامل بشر برقرار کرد. در ۱۴۰۰ سال قبل که مدینه در شبه‌جزیره‌ی عربستان به اندازۀ نبود که اقتضای ایجاد نهاد دینی کنونی را بکند، دین اسلام با تأکیدی چشم‌گیری بر ارزش تجمع و تأسیس نهادی به نام مسجد، این وظیفه‌ی بشری را به بشر آن روزگار شناساند

برای مثال، از جمله پدیده‌های اجتماعی که در اسلام بدان بسط و اهمیت داده شده است و اثری بسط و عمق بر حیات بشری جوامع مسلمان داشته است، پدیده‌ی وقف است.

از جمله پدیده‌های مهم وسعت وقف و کثرت موقوفات، بی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدنی بود. گرچه جامعه‌ی ما [جامعه‌ی ایرانی] به لحاظ سرگیری و فرهنگی مطلقاً فاقد عامل شهروندی بود، اما در جهت نهادهای تمدنی دیگر گام‌های بلندی برداشته شده بود. در زمانی که سراسر دنیای غرب در سلطه‌ی خشن و قرون وسطایی کله‌ها بود و مظاهر تمدن و سازمان‌های اجتماعی امروز و نهادهایی مانند شهرداری، مراکز بهداشتی و سازمان‌های فرهنگی و غنی برای تخصص خدمات عمومی نه در غرب و نه در سایه تقاطع جهان وجود داشت، موقوفات و سازمان‌های اداره‌کنندۀ آن به‌عنوان یک سازمان اجتماعی وسیع چهره‌ی خدماتی را... عرضه می‌کرد... در کالای شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها و دهات دورافتاده، هزاران مدرسه، بیمارستان، بیمارستان، حمام عمومی، کاروانسرا، قنات، مسجد و حسینیه و غنی که از محل سرمایه‌ی عظیم موقوفات فراهم شده و بی‌اداره می‌شود، در اختیار مردم قرار می‌گرفت... هزاران پزشک، دانشمند و شاعر و

فلسوف به یمن این موقوفات برخاسته‌اند.^{۱۳}

همچنین، خداوند متعال در اکثر مواردی که می‌خواهد مؤمنان را به یاری خود دلگرم کند، گروه مؤمنان، گروه صابران و گروه متقین را شایسته‌ی همراهی خویش می‌داند: «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ»^{۱۴}، «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»^{۱۵}، «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ»^{۱۶}، «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَآلَيْنَاهُمْ مَحْسِنُونَ»^{۱۷}.

حتی، خداوند در بسطی از آلت آنای که اهل فلاح و رستگاری می‌داند را با ضعی جمع معرفی می‌کند: «... اولئك المفلحون».

در اسلام بسطی از امور عبادی، و از جمله مهم‌ترین آن‌ها «نماز»، اگر به صورت اجتماعی برگزار شوند، ارزش بسیار بیشتری دارند همچنین، «طهیر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بادی‌نشینان عربی را که اسلام می‌آوردند از بازگشت به بادی‌ها نمی‌فرمودند و آنان را الزام به سکونت دائمی در محلی می‌نمودند»^{۱۸}. پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و ائمه هدی (علیهم‌السلام) این با عنایت به همین اصول ارزشمند اسلام به تأسیس مسجد دست زدند. در آن روزگار و به اقتضای وضعیت زمانی و مکانی، ایشان مسجد را محل اجرای بسطی از امور اجتماعی کردند. انواع فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکت سراسری، پرکردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آن‌ها در طول دوران‌های گوناگون جوامع اسلامی در چارچوب مساجد انجام می‌شده‌اند.^{۱۹}

۴- ۲) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام

دین اسلام هیچ‌گاه (نه در آلت قرآن کریم و نه در احادیث نبوی و روایات معتبره) برای مساجد خط مشی تعیین نکرده است، بلکه صرفاً به تعیین اصولی کلی در باب فعالیت‌های قابل اجرا در مساجد بسنده کرده است. هر

^{۱۳}. باقی و دیگران، ص ۲۳۵، ۱۳۸۱ ش.

^{۱۴}. سوره بقره، ص ۱۹۴ و سوره توبه، آیه ۳۶ و ۱۲۳

^{۱۵}. سوره بقره، آیه ۱۵۳، سوره انفال، آیه ۴۶

^{۱۶}. سوره انفال، آیه ۱۹

^{۱۷}. سوره نحل، آیه ۱۲۸

^{۱۸}. باقی و دیگران، ۱۳۸۰ ش.

^{۱۹}. باقی و دیگران، ص ۲۴۱، ۱۳۸۱ ش.

مسجدی که این اصول را رعایت کند، در اجرای هر فعالیت و انجای هر نقشی اختیار کامل دارد؛ یعنی تعیین خط‌مشی بر عهده‌ی مؤمنان مسجد است. درحقیقت، با رعایت این اصول، هر فعالیتی در مسجد عبادت محسوب می‌گردد این اصول هماهنگ است که پیش از این گفتیم

طبق نگرش توحیدی، به هر مکانی که در آن این اصول نقض شود و فعالیت الهی داشته باشد، اطلاق «مسجد» جایی است. با این نگرش، «مسجد» نه کالبدی فنی‌یکی که تفکر، نگرش، فرهنگ و جهان‌بینی است و باین آن را در افراد بشر جستجو کرد. به همین سبب، خداوند در قرآن کریم بر بانیان مسجد تأکید فراوانی می‌کند و لازمی تولید مسجد را باین به مبدأ و معاد و خلوص در ریعت و تقوا می‌داند. قرآن کریم در آیاتی متعدد بر عمران و آبادانی مساجد تأکید می‌کند و آبادکنندگان مساجد را ایمان‌آوردگان به خدا و عظمت معرفی می‌کند.^{۲۰} البته، از سوی دیگر، در احادیث و روایات بسطی بر پرهیز از تجمل در مساجد تأکید فراوان شده است، به نحوی که مساجد دارای زرق و برق فراوان را (از آنجکه مانع اشتغال مؤمنان به طاعت خدا می‌گردند) از نشانه‌های آخرالزمان به حساب آورده‌اند. بطبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این باره می‌فرماید: «ای سلمان در آخرالزمان مساجد مانند کله‌پاها آذین‌بندی می‌شوند و قرآن‌ها را زینت کنند و مناره‌ها بلند می‌گردند و صف نمازگزاران فراوان می‌شود که با دل‌های پر از کینه و زبان‌های چندگونه گرد آید».^{۲۱}

با تفکر در آیه و روایات مذکور می‌توان به عمق دیدگاه انسان‌گراانه‌ی اسلام پی‌برد. مراد خداوند از آبادانی مساجد «آبادانی معنوی» است. اگر کلمه‌ی «زینت» در آیه‌ی «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»^{۲۲} را فقط زینت‌های ظاهری ندانیم و توانایی‌ها، قابلیت‌ها، استعدادها و هنرها و در بعدی دیگر نظایر متعالی انسان را این جزئی از زینت وی به حساب آوریم، می‌توانیم استنباط کنیم که مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که محل رفت‌وآمد مؤمنان و انسان‌هایی توانا و دال است. ایشان از این توانایی و دانایی خویش در راه طی به قرب خداوند، حول محور مسجد استفاده می‌کنند و به دیگر برادران و خواهران دینی خویش نیز کمک می‌کنند. این نظر از آنجا

^{۲۰} .سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۸

^{۲۱} .تحف‌العقول، ص ۴۷.

^{۲۲} .سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۳۱

تقویت می‌گردد که «در تاریخ صدر اسلام، مسجد انحصار به هیچ دسته و گروه خاصی نداشت و حتی ملحدان در کمال آزادی و امنیت، در آنجا حضور می‌یافتند و به مناظره می‌پرداختند».^{۲۳} مساجد در دوره‌های رونق خویش، همچون سازمات غیردولتی، غیرانتفاعی به ایفای نقش در جامعه اسلامی پرداخته است.

۵-۲) کارکرد ملی مساجد در طول تاریخ

واژه‌ی «کارکرد»^{۲۴} در ادبیات علم جامعه‌شناسی به معنای نقشی است که هر پدیده در زنجیره‌ی پدیده‌ها یا که با آن‌ها مرتبط است بای می‌گذارد یک رشته‌ی کنش اجتماعی منظم کارکرد اجتماعی ناحیه می‌شوند».^{۲۵} بای توجه کرد که این تعریف از «کارکرد» تعریفی جامعه‌شناختی از ترجمه‌ی کلمه‌ی «noitcnuF» است. هم‌ین واژه در ادبیات علم مدی‌ت‌ین استفاده می‌شود، اما معنای بسط‌ی محدودتری در قیاس با علم جامعه‌شناسی دارد. دانشمندان مدی‌ت‌ین این واژه را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای هر بخش سازمات دانستند. اگر بخواهیم در ادبیات علم مدی‌ت‌ین اصطلاح هم‌ارز با واژه‌ی «noitcnuF» در علوم اجتماعی بیابیم، شای مناسب‌ترین اصطلاح، واژه‌ی «noissim» باشد که به رسالت ترجمه می‌شود.

هرچند کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد کارکرد نظمی‌ی آن بوده است، اما به هیچ‌وجه این کارکردی‌گانه کارکرد مساجد نبوده است. همان‌گونه که گفتیم در بسط‌ی از دستورهای اسلام، روح جمعی و عبادت گروهی اهمیت فراوانی دارو یکی از دلائلی که در مسجد فقط امور عبادی انجام نمی‌شده است، تعریف اسلام از عبادت می‌باشد. اسلام هر عملی را که با قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبادت برمی‌شمارد با این پیش‌زمینه و همچنین با تأسی از سیره و سنت نبوی، مساجد توانستند در زمینه‌های بسط‌ی در جوامع اسلامی نقش ایفا و خلاء وجودی بسط‌ی از نهادها را پر کنند.

۱-۵-۲) کارکرد نظمی

خداوند هدف خلقت انسان را عبادت می‌داند و بهترین مکان برای این کار مسجد است. از عبارت «أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا

^{۲۳}. باقی و دیگران، ص ۱۶، ۱۳۸۱ ش.

^{۲۴}. noitcnuF.

^{۲۵}. فتوحی، ۱۳۸۱ ش.

اسْمُهُ» در آیهی کریم قرآنی «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ»^{۲۶} استفاده می‌شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است. مسجد شریف‌ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است.

از جمله عبادات در مسجد نماز بزرگ جمعه است که عبادت سبطی مسلمانان است. از این رو، مسلمانان هر هفته جمع می‌شوند و در عین نیایش با خدا برابردشمنان دینی نیز اعلان آمادگی می‌کنند. نماز در مسجد آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز نیمی عبادت است. رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله) در این باره می‌فرماید: «نشستن در مسجد برای انتظار نماز عبادات است، مادامی که حدیثی از او سر نزنند عده‌ای پرسیدند ای رسول خدا حدث چیست؟ فرمود غیبت کردن».^{۲۷} از دیگر عباداتی که در مسجد انجام می‌گیرد دعا و مناجات است. از این رو، به خصوص بعد از انقلاب اسلامی، خواندن دعاها و چوکی، توسل، ندبه و نظای آن رونق بیشتری یافت. اعتکاف، عزاداری برای اهل بیت (علیهم‌السلام) و سخنرانی‌های دینی و اخلاقی از دیگر اعمال عبادی مسجد است.^{۲۸ ۲۹}

۲-۵-۲) کارکردهای آموزشی

بعد از کارکرد تطهیری، قوی‌ترین کارکرد مسجد در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آن بوده است. این کارکرد به‌ویژه قبل از نهایی نهاددهی مدرن، بسط و پررنگ بود، به گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان مجموعه‌ای تعلیم و تربیت حول محور مسجد شکل گرفته بود. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) می‌فرماید: «هر نشستی در مسجد نهاده است، مگر آنکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش».^{۳۰} بطبر (صلی‌الله‌علیه و آله) در مسجد خویش آیات قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می‌داد.

تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غی اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز

^{۲۶} . سوره بقره، آیه ۱۱۴

^{۲۷} . مجلسی، ج ۸۳، ص ۳۸۴.

^{۲۸} . باقی‌زاده، ص ۷۲.

^{۲۹} . باقی و دیگران، ص ۲۴۲، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۰} . مجلسی، ج ۷۷، ص ۸۶.

آموزشی صورت خاصی به خود گرفت. بسطی از بزرگان علم و دانش دانش‌آموختگان حلقه‌ی درس کلاس‌هایی بودند که در مساجد برگزار می‌شد. حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق نه‌تنها ناگسستی دینی و علم به نمایش گذاشته می‌شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مبای دینی و معارف اسلامی بوده است. از این رو، مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی و آموزشی ایفا نکند، در حقیقت از ادای بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است.^{۳۱}

از دل چرین تلاش‌هایی علوم بسطی از منابع اسلامی سرچشمه گرفت؛ علوی چون فقه، اصول، کلام و فلسفه‌ی اسلامی. نقطه‌ی عطف در ایفای نقش آموزشی مسجد در دوران زندگانی دو امام شیخین رخ داد. یعنی در زمان امام محمد باقر و امام جعفر صادق (علیه‌السلام). این دو امام با اغتنام از فرصت به‌دست‌آمده در کشاکش تحولات سطحی شیخ‌اموین و عباسین، شاگردان بسطی پرورش دادند. این دو امام بزرگوار پدیده‌ی آورنده‌ی طبقه‌ی جدید هستند به‌نام طبقه‌ی علمای اسلام. مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسطی مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند.^{۳۲} با غری‌تر شدن علوم اسلامی و تخصصی‌شدن آن‌ها، آموزش تخصصی علوم اسلامی به مدارس منتقل شد. در دوران معاصر،

با شکل‌گیری دولت و ملت‌های جدید در جوامع اسلامی طی تحول در ساختار حکومتی ملت‌های کهن، حکومت‌ها به تأسیس نهادهای آموزشی جدید پرداختند. این امر خودبه‌خود بر آموزش در مدارس و مساجد تأثیری گذارد. دو واقعیت زین در این مکتب خودنمایی کرد: توسعه‌ی اقتصادی (البته مکتب به روی‌وهای تخصصی که آموزش سنتی نمی‌توانست چرین محصولات و تحولات اجتماعی ناشی از تماس با غرب (ظهور نقش‌های جدید که آموزش‌های تازه‌ای می‌طلبت). در این نظام آموزشی جدید، حتی آموزش‌های دینی تاحد تعلیمات دانشگاه پیش نمی‌شد تا مجموعه‌ی آموزش‌های سنتی ناکارکرد شوند. عاملی که باعث تداوم آموزش سنتی می‌شد آن بود که تبلیغ و

^{۳۱}. باقی‌زاده، ص ۷۳.

^{۳۲}. السباغی، ص ۶، ۱۳۷۳ ش.

دعوت دینی به نهادهای آموزش دینی‌های وظیفه داشت که نهادهایی مثل وقف علی تمیمی مثل خمس هزین‌های آن را تأمین می‌کرد و مستقل از دولت بودند^{۳۳}

۳-۵-۲) کارکرد اجتماعی

در صدر اسلام مسلمانان در این مکان جمع می‌شدند مشکلات اجتماعی را بررسی می‌کردند و بویای رفع آن می‌کوشیدند آنان دربارهی مصالح اسلام و مسلمانان مشورت می‌کردند امروز هم بانی مسجد خانه‌ی آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آن‌ها باشد امام خمینی (قدس سره) در این باره می‌فرماید:

این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) مرکز جنگ‌ها و سطوت‌ها و مرکز امور اجتماعی و سطری بوده این طور نبوده است که در مسجد پنجمبر، همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سطری‌اش بیشتر بوده اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند^{۳۴}

طبق آموزه‌های اسلام هر عملی که به قصد قربت انجام گیرد، عبادت است؛ بنابراین مجوز فعالیت‌های زیادی را داریم که می‌توانیم در مسجد انجام دهیم و ویژه هنگامی که نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به درستی انجام ندهند مسجد می‌تواند محلی برای رتق و فتق امور مسلمانان باشد^{۳۵}

در جوامعی که کارکردهای اجتماعی مساجد غلبه پیدا می‌کنند علی کارکردهای اجتماعی هم‌عرض با کارکرد سطری جلوه‌گر است، مسجد مرکزی بیشتری پیدا می‌کند و در مناطق مسکونی، در مرکز منطقه واقع می‌شود. این مساجد به‌نحو مشارکت اداره می‌شوند و انواع فعالیت‌های آن‌ها براساس همکاری افرادی است که ارتباط بیشتری با مسجد دارند^{۳۶}

مدرسه و فرآیند نوسازی این کارکرد مسجد را نیز با مشکل مواجه کرامت. نوسازی در پی آن است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تبدیل کند و مسجد صرفاً کارکردی سطری

^{۳۳} . باقی و دیگران، ص ۲۶۴، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۴} . صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۷.

^{۳۵} . باقی و دیگران، ص ۲۴۳، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۶} . باقی و دیگران، ص ۲۴۵، ۱۳۸۱ ش.

داشته باشد البته این امر از مخالفت بطلای نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی‌شود، بلکه اصولاً نوسازی در جهت راه‌اندازی نهادهای تخصصی برای پاسخ‌دادن مداوم و به‌منه به نیازهای مردم است. بسطی از کارکردهای اجتماعی مسجد به‌گونه‌ای هستند که در چشم جامعه ضروری نمی‌ایند؛ لذا حتی اگر مسجد بخواهد نقش اجتماعی مستقیم داشته باشد، باید کارکرد کنونی خود را تغییر دهد مسئولان مسجد باید بدانند رقبای دیگری نیز دارند که کاری مشابه را انجام می‌دهند برای مثال، اگر مساجد بخواهند به امور فقهی و درمان‌گران رسیدگی کنند متوجه خواهند شد که نهادهای خدمات‌دهنده دیگری نیز وجود دارند و آنها با کار تخصصی و رقابت و همکاری با دیگر نهادهای می‌توانند در این عرصه با همی بمانند^{۳۷}

۴-۵-۲) کارکرد سطری

در تاریخ اسلام (بعجز مقطع صدر اسلام)، نقش سطری مساجد بیشتر غی مستقیم بوده است. در روزگار جدی و با پیشگامی رهبران دینی در جوامع اسلامی، این کارکرد پررنگ‌تر شد. مصلحانی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده و علامه اقبال لاهوری از مسجد به‌عنوان پایگاه برای آغاز جنبش‌های سطری اصلاحی در قرون اخیر استفاده کردند

این رفتارها ابتدا در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می‌شده است (جلیسات تفسیری قرآن، طبق احکام اسلام، بزرگداشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و جز آن)، ولی به‌سبب فقدان مجراهای سطری برای ظهور دغدغه‌ها و تمایلات دینی، خود مسجد به‌نوعی پایگاه سطری تبدیل می‌شده است.^{۳۸}

در مقایسه با دیگر ادیان، اسلام ظرفیت بیشتری برای کار سیاسی دایره‌ویژه با توجه به چنین احادیثی :
«من اصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم».^{۳۹} از نظر تاریخی زن می‌دانیم که ظهور اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نخستین

^{۳۷}. باقی و دیگران، ص ۲۴۸، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۸}. باقی و دیگران، ص ۱۰۰، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۹}. علل الشرائع، ص ۱۳۱.

مسجد را در مدینه و نزدیکی به خانه‌ی خویش ساخت و آن را مرکزی برای ادارهی امور سطری و مباحث و جدال‌ها قرار داد.

با گسترده‌تر شدن قلمرو فعالیت دولت در دوران معاصر ازسویی و پیداشدن نهادها و مجراهای به‌رسمیت شناخته‌شده برای اجرای فعالیت‌های سطری ازسوی دیگر، فعالیت‌های سنتی مساجد چون تعالیم و ترتیبات اسلامی، دعوت اسلامی، اصلاح اجتماعی و تعاون اجتماعی زنی اکنون سطری شمرده می‌شوند حکومت‌ها در برخورد با این فعالیت‌ها تلاش دارند تا آنجکه این فعالیت‌ها سعی در ایجاد اختلال در فعالیت‌های دولتی ندارند و مخصوصاً نهاد حاکمیت را دچار چالش مشروعیت نمی‌کنند از در مماشات وارد گردند.^{۴۰}

اما تزریق سطریت به مسجدهای مرکز را به چهار شکل ممکن درآورده‌است:

۱ - مرکز حزبی؛

۲ - دار الندوه (محل مشورت)؛

۳ - پارلمان محله؛

۴ - خانه‌ی شهروند

از چهار شکل مطرح‌شده، مساجد در طول تاریخ جهان اسلام و نیز در دوران معاصر کمتر از همه به صورت مراکز برای گروه‌های خاص سیاسی درآمدند. علت این امر وجود اصل فراگیری و انحصاری نبودن فعالیت در مساجد است. همچنین، غنی از صدر اسلام به علت شکل گهی دارالاماره‌ها مساجد کمتر مرکز تشکلی شوراهای مسلمانان در امور عمومی خویش بوده‌اند؛ زیرا در کل حکومت‌ها در جوامع مسلمان به صورت استبدادی بوده‌اند و مشارکت سطری توده‌ها را بر نمی‌تافتند. اما دو شکل دیگر، یعنی خانه‌ی شهروندی پارلمان محله، در مساجد جاری بوده و هستند نقش سطری مسجد را بانی عمدتاً در نقش اجتماعی و مدنی آن جستجو کرد؛ آنجکه نقش اجتماعی و مدنی مفهوم سطری پنهان می‌کند، مسجد سطری می‌شود و آنجکه کارکردهای اجتماعی

^{۴۰} . باقی و دیگران، ۱۳۸۱ ش.

مستقل از سُلَیست جاری پنداشته می‌شود، مسجد بنی‌کمتر سُلَیبری می‌شود.^{۴۱}

۱- ۴- ۵- ۲) مسجد و انقلاب اسلامی

از جمله موفق‌ترین حرکت‌های سُلَیبری در چند دهه‌ی اخیری، انقلاب اسلامی ایران است. این انقلاب وجوه تمایز فراوانی بادیگر انقلاب‌ها دارد و از جمله‌ی آن‌ها تمایز پایگاه دینی این انقلاب در عصر گریز از ای‌دئولوژی‌های آسمانی است. مساجد به‌عنوان فراگنج‌ترین مرکز دینی در اسلام، در این انقلاب نقشی حساس داشتند. امام خمینی (قدس سره) فرمودند: «ای‌ن انقلاب به تأسی از سنت اسلام ی در عصر بنی‌امبر است که اعتقادی خاص به اجتماع مَلَن سُلَیست و اسلام حول محور مساجد داشتند امام امت در سال‌های قبل، یعنی در همان اَلَمی که از سوی حکومت شاه تبعی شدند، در نخستین نطق خود در نجف، در مسجد شیخ انصاری و در حضور بسطری از علما و فضلا، چنین گفتند:

اسلام سُلَیست دارد، برنامه‌ی اداری امور مملکت دارد، ممالک بزرگ را اداره می‌کند. بر رؤسای جمهور، سلاطین و دول اسلامی است که اسلام را به عالم معرفی کنند تا مسیحی‌ها خطل نکنند که اسلام چون مسیحیت است و مسجد مثل کلیسا است. وقتی نماز در مسجد برپا می‌شد، تکالیف معنی می‌کردند در مسجد شالوده‌ی جنگ ریخته می‌شد. در مسجد تدبیر اداری ممالک می‌شد. کلیها فقط برای عبادت و نزدیکی به خدا علی‌زعیم است، لکن مسجد مسلمین در زمان رسول خدا و در زمان خلفایی که بودند، مرکز سُلَیست اسلام بود. در زمان رسول خدا، در زمان حضرت امی‌المؤمنین و در زمان دیگران، در روز جمعه در خطبه‌ی جمعه مطالب سُلَیبری، مطالب مربوط به جنگ‌ها و مربوط به سُلَیست مدن مطرح می‌شد.

در فرایند انقلاب اسلامی، آغاز تظاهرات مذهبی مردم از مسجد و پالمن آن بن مسجد بود. روشنگری و هدایت آنان در مسیری مبارزه در مسجد انجام می‌گرفت. جلسات مخفیانه و طرح و برنامه‌ریزی گروه‌های مقاومت در مسجد برگزار می‌شد. خطابه‌های آتشین و عاظ و خطبا در تحریک مردم برای فتح خاکریزهای حکومت شاه، پیسته در مسلح استمرار داشت. وحدت امت اسلامی که عمده‌ترین عامل پی‌وزی انقلاب بود، در مساجد معنا و

^{۴۱} . باقی و دیگران، ص ۱۰۷، ۱۳۸۱ ش.

مفهوم طفت. مسجدی آنکه نظمند ثبت نام، حوزه بندی، اجبار، اکراه و این قنطی امور باشد که نوعاً در دسته های سرطری و گروهی وجود دارد، به تجهین مطنی ها مؤمن معتقد می پرداخت

در انقلاب اسلامی، علاوه بر همه ی وئی گی ها، مسجد یک وئی گی منحصر به فرد داشت که همه ی نقش آفرینی های خود را مدین آن است و آن ماهیت تشیع است. مساجد شیعیان به لحاظ نداشتن وابستگی مادی و معنوی به حکومت ها، همواره توانسته است بدون هیچ گونه ملاحظه کاری و احتیاط بخشی گی ای، با فساد قدرت ها ی حاکم درافتد با توجه به اینکه همه ی امور مساجد به دست مردم و با اعانات مسلمانان و وجوهات شرعی ی آنان اداره می شود، خود آنان رن حافظان اصلی آن هستند و فرط های حق طلبانه ی خود را از این مراکز به گوش دیگران می رسانند ائمه ی مساجد که در حوزه های علمی شیعی ترهت شده و خود را به قدرت ها ی فاسد نفروخته اند، عهده دار مسیلت مساجد می شوند لذا هر حرکتی که از مسجد آغاز می شود، از یک سو رنگ دینی و الهی و از سوی دیگر بعدی مردمی دارد و این دو عامل بقای نهضت ها و حرکت هائی.^{۴۲}

۶- ۲) چالش های مساجد در دوران معاصر

چالش های امروزی مسجد بازتای است از مشکل های جامعه ای در حال توسعه و شرقی که در تنگنای انتخاب مطن سنت و تجدد است. سنت غری و اصلی اسلامی بعد از تطور و تغییر جدید از نوزایی کامل باز ماند و حتی در برخی مناطق و البته گاه بفاحق ضد نوزایی شناخته شد مشکل نی سنت و تجدد در بخشی از جامعه ی ایانی، از تردید در انتخاب مطن نگرش آسماقی به جهان هستی و نگاه زمینی بدان برمی خیزد چند صباح ی است که این مشکل وجود دارد و متأسفانه، در این چند صباح، گاه راه حل های افراطی و تفریطی برگزیده شده است، یعنی گاه همه ی تجرطت بشری به دست آمده از تجدد انکار شده است و گه، عقبه ی تاریخی و فرهنگی جامعه سنتی و اسلامی فراموش و لهله زنان به سمت تجدد (لی بهتر بگویم: پوسته ی صوری تجدد) گام برداشته شده است.

در حال حاضر، وضع جامعه ی ایاری تا حدودی التقاطی است و رفتارهای ایانی نه در قالب سنت می گنجد و نه در چارچوب تجدد درای مطن، برخی از متولیان مساجد هم سرگردان گشته اند. بنابراین، باید در مقابل آنها ایستاد که مسجد را بی فایده می شمارند و کارکرد آن را از دست گرفته می دانند و مسلجد باید راهی نو

بیایم که این تعارض ظاهری را حل کنیم.

الف) هویت دینی اعتقادی

اگر از هویت دینی اعتقادی انتظار اعتقاد به معنای حقیقی و راستی آن را داشته باشیم، بایستی بگوییم که این هویت اعتقادی در هنگامی تولد ادکلن به وجود می‌آید؛ زیرا در این دوره اولاً سطح اعتقاد بسطح دانش برابر است و در نتیجه اعتقاد به دین بر اعتقادات ضد دینی و غی دینی پیروز می‌شود. ثانیاً، در این پیروزی هیچ امر تأثیرگذار، کاتالیزور و تسریع‌گر بیرونی‌ای وجود ندارد در حقیقت، نه آیه و عرف به طور پنهانی دین را اجبار می‌کنند و نه دولت و قدرت. اما، پس از تولد اعتقاد (از جمله اعتقادات دینی)، به تدریج دفاع از آن اعتقاد به کلوی ارتجاعی بدل می‌شود. مقصود ما از ارتجاع در اینجا نسبتی است که آن اعتقاد با رقیبان خود می‌لید. او در مصاف با رقیبان خود چنان می‌کند که رقیبان دیروز با او می‌کردند و حتی در وضعیت بحرانی، با رقیبان درونی خود بدتر از رقیبان بیرون خود عمل می‌کنند. یعنی، بازتولید کنندگان اعتقادات دینی را از خود می‌رانند؛ زیرا به تدریج در سطوح عالی اعتقاد مذکور، طبقه‌ای از نخبگان حوزه‌ی قدرت ملی معرفت شکل می‌گیرند که بازتولید اعتقاد دینی را در حکم کفر یا طغیان می‌شمارند و در نتیجه «ایئولوژی» به ضد «ایئولوژی» تبدیلی می‌شود، از حرکت باز می‌ایستند و دیگران را هم متوقف می‌کنند. در چنین وضعی، حفظ هویت دینی موجود جامعه شرط بقای حاکمیت دینی موجود است و برخلاف وضعیت تئوریک ایئولوژی، ترویج ایئولوژی کاتالیزور حکومتی دارد و اعتقاد نه حول دانش که حول قدرت شکل می‌گیرد.^{۴۳} شاید تفاوت مسجد فعال در زمان انقلاب و هنگلجنگ در مقایسه با برخی مساجد کنونی از چنین علتی ناشی بشود

ب) هویت دینی ایمانی

هویت دینی ایمانی نیز از هر چینی با «فردیت» انسان‌ها تناسب دارد و محصور در زمان و مکان خاصی نیست. این نوع هویت در هر زمانی، امکان بروز می‌لید و در عین حال کمترین اثر را از زمان می‌لید؛ زیرا عوامل مقوم خود را از خارج دین نمی‌جویی. دانش، قدرت، عرف و آیه هیچ‌یک یگانه عامل ایجاد هویت ایمانی نیست. البته، ایمان با هر یک از آن‌ها نسبت‌هایی دارد، اما در بند آن‌ها نیست.

^{۴۳} . قوچانی، ص ۱۸۰، ۱۳۷۹ ش.

دخول دین داران و دین باوران به حوزهی ایمان از مصدر جامعه (مانند دین آیینی) یا دولت (مانند دین اعتقادی، در مرحلهی ثانوی) نیست؛ بلکه هر فرد منفرداً و پرسش‌گرانه وارد عرصه‌ی دین می‌شود و احیاناً به ایمان می‌رسد. از این لحاظ، تاحدودی شیء هویت دینی اعتقادی در مرحلهی اولی (تأسیس اعتقاد) است؛ اما برخلاف هویت دینی اعتقادی، توافق دین داران در هویت دینی ایمانی با دین توافقی اجمالی است، نه تفصیلی. این توافق بر سر مبدأ و معاد است، نه بر سر مسیری و طریقی. هویت دینی ایمانی چون لب مثل زاده می‌شود و چون از فرد به جامعه حرکت می‌کند، نه از جامعه ملی دولت به فرد، سریی صدرصد طبیعی دارد در جامعه‌ای که چرخی هویتی زاده شود، نظری به مهمی عوامل ضد مذهب نیست. بنابراین، به طور طبیعی، «ای‌دئولوژی دینی» ریز به صور ارتجاعی ای‌دئولوژی (هویت دینی اعتقادی) تبدیل نمی‌شود. هویت دینی ایمانی دین پاتری و پویاتری نوع هویت دینی است.^{۴۴} پولی نهفته در چرخی روکردی بدین و توسعه می‌تواند برای جامعه‌ی در حال توسعه‌ی ایران، مدلی بوم‌ی از توسعه را به ارمغان آورد بنابراین، ما این مدل مطلوب کارکرد (رسالت) مساجد را با توجه به این روکرد دینی مطرح خواهیم کرد.

مساجد کنونی در جامعه به علت محدود نبودن عملکردشان در هر یک از ابعاد سطح اعتقاد دینی و سطح رفتار دینی، اغلب در حیطه‌ی دایه‌ی مشخص شده قرار می‌گیرند. علت این امر این به میزان آگاهی نهفته در افکار عمومی جامعه بر اثر تکرار مداوم مدل «فرآیند بروز چالش‌ها»، ارتباط دارد. افکار عمومی جامعه در برابر متغیر مداخله‌گر در مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» حساس شده‌اند و در پی راهکاری برای خروج از این فرآیند هستند. این وضع علامتی است برای وجود آمادگی برای تغییر در جامعه در مسائل مربوط به حوزه‌ی دین و مراکز دینی، که برنامه‌ریزان جامعه‌بانی از این فرصت استفاده کنند و جامعه را به امر مطلوب بزرگ کنند.

۸- ۲) مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان نهاد غیردولتی

با توجه به آنچه گفتیم، مدل مطلوب مسجد به عنوان سازمان غیردولتی، بر مبنای مدل مدیست استراتژیک، شامل طراحی است. بر مبنای این مدل، مسجد نهاد غیردولتی است و در هر منطقه‌ی جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نظرسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین داران و به صورت داوطلبانه به وجود می‌آید. مسجد

^{۴۴} . قوچانی، ص ۱۸۳، ۱۳۷۹ ش.

مطلوب براساس هویت دئی مبتنی بر ایمان است و چرین مسجدی داری این کارکرد است که به تعالی انسان ها کمک می کند. مطابق با نظری سلسله مراتب رتبه های مازلو، «رسالت» مسجد به برآورده شدن رتبه های طبقه ی «خودشکوفایی» کمک می کند. این رتبه خودشکوفایی در دو بعد قابل بسط است:

الف) در بُعد اعمال دینی

در بُعد دینی که یکی از جنبه های بسط مهم رتبه خودشکوفایی است، مسجد بانی به «شکل گیری هویت دئی مبتنی بر ایمان در جامعه» کمک کند. مسجد با ایجاد بستر مشارکت و فراهم کردن آزادی لازم برای طرح هر نوع پرسشی درباره دئی، برای حل مشکلات دئی داری در دئی معاصر می کوشد. این چالش ها برای مساجد از طرف «تهدید» محسوب می گردند اما از طرف دیگر، به سبب آنکه زمینه را برای ایجاد هویت ایمانی فراهم می کنند «فرصت» تلقی می شوند. تهدید اصلی برای مسجد، تبلیغ و گسترش هویت دئی آتئیستی از سوی بعضی ترعین هاست که دئی را از ماهیت غری خویش تهی می سازد و آن را مختص به بعضی اطم و مناسبت ها می گرداند. مهم ترین نقطه قوت مسجد این است یگانه پایگاه دئی اسلام در جامعه است و می تواند هویت دینی جامعه را شکل دهد بانی دانست که انزولی کنونی برخی مساجد به علت قدرت رقابلی چون تلویزیون نیست بلکه به سبب فقدان استفاده ی بهینه ی مساجد از چرین نقطه قوتی است. ایجاد بستر مناسب برای پاسخ گویی به چالش های طرح شده در برابر دئی و دئی داری و همچنین رعایت اصول «مشارکت مداری» نقطه ی «قوت» مسجد به عنوان نهاد غیر دولتی را تقویت خواهند کرد. اطلاعات ناقص اتمی جماعات از مسائل روزی بدتر از آن طرد و انکار طرح کنندگان سؤالات مسجد را از رسیدن به هدف دور می کند.

ب) در بُعد فعالیت های غی دینی

در بُعد فعالیت های غی دینی، باز هم مبتنی بر بستر مشارکت و آزادی گرائانه، اعضای داوطلبانه ی مسجد در قالب مدل مدی استراتژیک، به هر نوع فعالیت دست می زنند که به «تعالی» اعضای سازمان کمک کند. سازمان با شناسایی توانایی های اعضای خود، زمینه را برای ارضای این رتبه ها، از طریق فعالیت های داوطلبانه فراهم می سازد. در این زمینه، به برخی از «نقاط قوت» مسجد اشاره می شود:

– پایگاه دئی بودن مسجد؛

- «عبادت» شمردن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین؛
- وجود آمادگی در اغلب افراد جامعه برای اجرای خدمات داوطلبانه در مسجد
برای دستیابی به اهداف «سازمان مسجد»، مسجد و دست‌اندرکاران آن بایستی بکوشند این «نقاط ضعف» را اصلاح کنند:

- فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جانی مسجد؛
- ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مادی و رهی؛
- ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی؛
- مشارکت‌دادن اعضا در وظایف سنجی، برنامه‌ریزی، اجرا، ارزش‌یابی و غی؛
- عدم رعایت اصول مشتری‌مداری؛
- فقدان ارتباط شبکه‌ای مطن مساجد و در بعضی موارد رقابت مطن مساجد

فصل سوم: متدولوژی تحقیق

در این تحقیق سعی بر آن است تا از طریق توصیفی و به روش پیمایشی به این سؤال پاسخ دهیم: مساجد کنونی موفق از لحاظ مدل نظری کارکردهای (رسالت‌های) هر مسجد موفق، در دو بُعد فعالیت‌های پیمایشی و فعالیت‌های غی‌پیمایشی، در چه وضعی قرار دارند؟

۱- ۳) جامعه آماری تحقیق

جامعه آماری این تحقیق مساجد موفق تهران، در سال ۱۳۸۳ است. مساجد موفق در این تحقیق عبارت‌اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در تهران مسجد موفق شناخته می‌شوند.

۲- ۳) نمونه آماری تحقیق

نمونه آماری این تحقیق نیز عبارت‌است از ده مسجد انتخابی از مطن این مساجد موفق. البته، کوشیدیم که نمونه آماری به صورت خوشه‌ای باشد، به نحوی که دو مسجد در هر منطقه‌ی شمال، جنوب، شرق، غرب

و مرکز تهران بررسی شود. از مساجد باقی مانده رهن فقط به صورت «مطالعه موردی»^{۴۵} بررسی شدند.

۳-۳) روش جمع‌آوری اطلاعات

اطلاعات مورد نظر از طریق پرسش‌نامه‌ای گردآوری شد که میان «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» در فعالیتهای نظارتی و غی‌نظارتی «این مساجد توزیع گردید. بدین طریق، امکان مقایسه‌ی پاسخ‌های دو گروه «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» رهن فراهم آمد.

۱- ۳-۳) متغی‌های عملیاتی در بعد فعالیت‌های نظارتی

درباره‌ی «فعالیت‌های نظارتی» مسجد میزان توفیق مسجد در پاسخ‌گویی به سه چالش مهم و سه ریز عمده‌ی انسان سنجیده شد:

۱- حل چالش علم و دین (سؤالات ۱۱ و ۶)

۲- حل چالش دین و سطیست (سؤالات ۱۰ و ۵)

۳- حل چالش دین و توسع (سؤال ۴)

۴- کمک به رفع احساس تنهایی انسان معاصر

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱- ۴) میزان کمک به برقراری روابط اجتماعی پایدارتر (سؤال ۱۴)

۲- ۴) ایجاد تعلق گروهی به مسجد (سؤال ۲)

۳- ۴) ایجاد حس خوش‌بینی و اعتماد به دیگران (سؤال ۹)

۵- برآوردن رطف به پستی

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱- ۵) میزان ارضای رطف به پرستش با شرکت در مراسم (سؤال ۸)

۲- ۵) نحوه‌ی برگزاری مراسم (سؤال ۱۳)

۳- ۵) میزان استفاده از مفاهیم ادعی در زندگی روزانه (سؤال ۱۲)

۴- ۵) علل حضور در مراسم‌های مذهبی مسجد (سؤال ۳)

۶- برآوردن ظرف به آرامش

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱- ۶) صبر در برابر مشکلات (سؤال ۱)

۲- ۶) توکل در امور (سؤال ۱)

۳- ۶) تسبیح در برقراری روابط اجتماعی (سؤال ۱)

۴- ۶) اهن به زندگی (سؤال ۱)

۵- ۶) اعتمادبففس (سؤال ۱)

۶- ۶) میزان تأنی مسجد در دستبلی به آرامش (سؤال ۷)

مساجدی که نحوی عملکرد مطلوبی در موردای شش متغی دارند، به احتمال فراوان به صورت آگاهانه و استراتژیک در تحقق ترویج هویت دئی مبتنی بر اهان فعالیت م یکنند. این مسجدها چالش‌های عمده‌ی حوزی دئی را می‌شناسند و در صد چهاردهانی‌اند.

۲- ۳- ۳) متغی‌های عملیاتی در بُعد فعالیت‌های غی‌مذهبی

از آنجکه مساجد معرفی‌شده موفق شناخته شده‌اند و فعالیت‌های جنبی متعددی دارند، چهار وئی‌گی فعالیت استراتژیک درباره‌ی این فعالیت‌ها مورد پرسش قرار گرفت تا مشخص گردد که مساجد موفق کنونی تاچه حد به صورت استراتژیک فعالیت‌های جنبی خویش را تعیین و اجرا می‌کنند این چهار وئی‌گی عبارت‌اند از:

۱- میزان مشارکتی بودن فعالیت‌ها

شامل متغی‌های فرعی ذلی:

۱- ۱) مشارکت در برنامه‌ریزی فعالیت‌ها (سؤال ۲۴)

۲- ۱) مشارکت در اجرای برنامه‌ها (سؤال ۳۳)

۳- ۱) مشارکت در تأمین مالی برنامه‌ها (سؤال ۳۰)

۴- ۱) امکان طرح هر نوع سؤال (سؤال ۱۵)

۲ - میزان رعایت اصل مشتری مداری

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱ - ۲) وجود امکانات جنی رفاهی مطلوب (سؤالات ۲۳ و ۲۰)

۲ - ۲) برخورد خوب مسئولان مسجد (سؤال ۱۸)

۳ - ۲) ارزیابی مبتنی بر نظر مشترکین (سؤالات ۳۱ و ۲۶)

۴ - ۲) شناسایی عوامل دفع غی مشترکین و اهتمام به رفع آن‌ها (سؤالات ۲۸ و ۱۶)

۳ - میزان نظرسنجی در اجرای فعالیت‌ها

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱ - ۳) میزان استفاده از خدمات تخصصی یافته در مسجد (سؤال ۲۲)

۲ - ۳) میزان رفع نظرسنجی از استفاده‌کنندگان از خدمات مسجد (سؤال ۲۷)

۴ - میزان جامع‌نگری در اجرای فعالیت‌ها

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱ - ۴) هماهنگی‌بودن بخش‌های مسجد (سؤال ۲۵)

۲ - ۴) بسط‌دادن به تمام طیف‌های سری در عرضی خدمات (سؤال ۱۷)

باز هم فرض محقق بر این نهاده شده است که رعایت این ویژگی‌ها و اصول، در تعین و اجرای فعالیت‌های غی‌نظرسنجی در مسجد باعث خودشکوفایی اعضای مسجد و کمک به آن‌ها برای رسیدن به مراحل بالاتر سلسله‌مراتب نظرسنجی‌های مازلو می‌گردد.

۴ - ۳) نحوه تحلیل پرسش‌نامه

برای پرسش‌نامه‌ی طرح‌شده ۱۲۰ امپلف در نظر گرفته شد و هر یک از ابعاد فعالیت‌های نظرسنجی و غی‌نظرسنجی شصت امپلف دارند هر یک از شش متغی مورد پرسش در بعد فعالیت‌های نظرسنجی ده امپلف دارد که این ده امتیاز به صورت مساوی به سؤالات هر متغی توزیع گردید. به نحوی که اگر مسجدی در بعد فعالیت‌های نظرسنجی عملکرد کاملاً مطلوبی داشته باشد، شصت امپلف به دست می‌آورد در بعد فعالیت‌های غی‌نظرسنجی نیز به هر یک از

چهارویگی مورد سنجش پانزده امطلب تخصیص داده شد که بی سوالهای هر ویگی به طور مساوی تقسیم گردید. مسجدی که در این بعد بی عملکرد کاملاً مطلوبی داشته باشد، شصت امطلب به دست می آورد.

شامل ذکر است که سوالات ۱۰ و ۱۱ سوالات کنترلی هستند سوالات ۱۹ و ۳۸ سوالات باز است و سوال ۱۶ به منظور کمک به تحلی کامل تر سوال ۲۸ در نظر گرفته شده است که به علت محدودیت زمانی، امکان استفاده از این دو سوال نبود همچین، سوال ۲۹ حذف گردید.

۵-۳) پایایی و روایی پرسشنامه

به علت محدودیت زمانی در سنجش پایایی و روایی پرسشنامه، به استفاده از دئگاههای استاد راهنما اکتفا گردید.

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل دادهها

در هر مسجد حدود سری پرسشنامه مطن نمازگزاران و پنج پرسشنامه مطن متولطن (شامل امام جماعت، اعضای هیئت امناء و دست اندرکاران پایگاه بسیج در مسجد) توزیع گردید. میزان پرسشنامههای صحیح برگشتی، هنگام ارائه نمودارها ذکر می گردد. در این فصل، نمودارهای میزان امطافات کسب شده، بر حسب فعالیتها ی رطیشی و فعالیتها ی غیر رطیشی و همچین مطنگی کل این دو بعد از دئ نمازگزاران و متولطن آن مسجد طرح می گردد^{۴۶}

فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهاد

۱-۵) مقدمه

هدف کلی از اجرای این تحقیق، یافتن مدل مطلوب رسالت و مدیعت مسجد است که از طریق اجرای تحقیق کتابخانه ای و سپس توصیف مساجد موفق کنوتی و با روش پیمایشی انجام می شود. به عبارت دیگر، محقق می کوشد به این سوالات پاسخ دهد:

۱- مسجد به عنوان سازمان مذهبی داوطلبانه ی غیر دولتی و غیر انتفاعی، در جامعه ی کنونی ایران، چه کارکردها (رسالتها)ی مطلوبی می تواند داشته باشد؟

۲- مساجد کنوتی موفق به ایفای کدامیک از این کارکردها (رسالتها) می پردازند؟

۲-۵) نتایج تحقیق

^{۴۶}. آذر و مؤمنی، ص ۱۰۷، ۱۳۸۱ ش.

درخصوص سؤال اول، با بررسی ادبیت نظری تحقیق، به دو مدل در تبیین علت مواردی چون استقبال کم جوانان دربرخی از مساجد دست یافتیم و سپس مدل مدییت استراتژیک را برای برونزفت از این وضع پیشنهاد کردیم (به فصل سوم مراجعه کنید). درباری سؤال دوم این با عملایی کردن مدل مدییت استراتژیک، در دو بعد فعالیت های رطبی و فعالیت های غی رطبی، چهار مسجد را به صورت «مطالعه موردی» بررسی کردیم که این نلیج به دست آمد:

۱- ۲- ۵) در هر دو بعد فعالیت های رطبی و غی رطبی، امظوات کسب شده ی هر مسجد کم ی بیش از حد متوسط و در حدود شصت درصد کل امظو در نظر گرفته شد؛ بنابراین حدس محقق مبنی بر کافی نبودن میزان موفقیت در برخی از این مساجد، به حقیقت نزدیک است. این امر می تواند ناشی از علل گوناگونی باشد که محقق دو علت را مهم تر می داند:

الف) همان گونه که در فصل سوم هم ظن شد، آگاهی و بخش نسبی جامعه (بعد از تجربه ی ۲۵ ساله ی فعالیت مسجد در این وضعیت) درخصوص امکان توفیق مساجد در وضع فعلی و با فعالیت ها ی کنونی، افزایش یافته است. افکار عمومی جامعه به لحاظ تکرار مداوم مدل «فرایند بروز چالش ها» در برابر متغیر مداخله گر آن مدل، حساس شده اند و در مراحل ابتدایی تغییر نگرش به سرم ی برد. این آگاهی تا بدانجاست که میان نگرش نمازگزاران و متولی آن مساجد تفاوت خاصی دی ده نشد و هر دو گروه با ضرب اطمینان بسطه (۹۰ درصد) هم رأی هستند همان گونه که بخش از این هم گفتیم، این وضع فرصتی است برای نخبگان و برنامه ریزان و دست اندکاران تا بطرحی نو این تغییر را کنترل و به سوی وضع مطلوب هدایت کنند

ب) تفاوت تعریفی مساجد موفق از دی مدل عرضه شده ی ما با تعریف «مرکز رسیدگی به امور مساجد» این ممکن است از جمله ی عوامل عدم کسب امظوات بالا در موارد بررسی شده باشد

۲- ۲- ۵) این مساجد در قالب هویت دی آتی و ملی حداکثر هویت دی اعتقادی فعالیت می کنند اما تا رسین به مقامی در خورشان مسجد (هویت دی احیاری) راه بسطه دشواری در بخش دارند

۳- ۲- ۵) براساس اطلاعات غی رسمی به دست آمده در طول تحقیق (نحوه ی برخورد دست اندکاران مساجد در

مقابل تحقیق و بالاختصاص پرسشنامه و غی) بای گفت که برخی از دست‌اندرکاران مساجد در خصوص مدل کارکرد (رسالت) مطلوب مسجد به عنوان نهاد غیردولتی کمی ناآگاه هستند

۳- ۵) پیشنهادها

پیشنهاد برپای ما، براساس این تحقیق، فرهنگ‌سازی به همّت همه‌ی نهادهای فرهنگ‌ساز جامعه و به هدف ترویج هویت دینی ایمان است. در این راستا، مسجد به عنوان یگانه پایگاه دینی به رسمیت شناخته شده از طرف دین مبین اسلام، «رسالت» بسط مهم دارد بنابراین:

۱) میزان آگاهی عوامل اجرایی در برخی مساجد در خصوص تغییرات محلی و علل آن، بای افزایش یابد.
۲) تغییر برپای در نگرش متولیان مساجد درباری جایگاه دین و مسجد در جامع و براساس مدل هویت دینی ایمانی، بای صورت گیرد.

۳) در این راه، از جمله ابزارهای مهم، استفاده از مدیّت استراتژیک برای مساجد است. بدین علت، بای با برنامه‌های آموزشی اثر بخش، این مدل به دست‌اندرکاران امور مساجد آموزش داده شود.

۴) پیش شرط فعالیت مسجد، به عنوان سازمانی داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه‌ریزی و مدیّت است. بدین منظور، بای ابزارهای پذیرش، جلب، مدیّت و «رهبری» مشارکت اثرگذار اعضا به متولیان مساجد به ویژه به ائمه جماعات آموزش بیشتری داده شود. بای در قالب کارگاه‌های آموزشی شیوهی رهبری صحیح به امامان جماعت آموزش داده شود

منابع

- «انقلاب اسلامی ایران بی‌نیاز از مسجد»، مصاحبه با دکتر محمّدی، ماهنامه مسجد، ارگان مرکز رسی‌گی به امور مساجد، شماره ۷۱، آبان ۱۳۸۲.

- «مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم»

- «مسجد، مسجدی‌ها و چند کلمه حرف حساب» مجلهی زائر، شماره ۷۰، مرداد ۱۳۷۹.

- آذر، عادل و مؤمنی، منصور، آمار و کاربرد آن در مدیّت، جلد دوم، تهران، سمت، ۱۳۸۰.

- شکوهی، فاطمه، «بررسی عملکرد آموزشی مساجد» ماهنامه مسجد، ارگان مرکز رسی‌گی به امور مساجد،

شماره ۷۱، آبان ۱۳۸۲.

– قوچانی، محمد، یقه سفیدها (جامعه‌شناسی نهادهای مدنی در ایران)، تهران، نقش و نگار، ۱۳۷۹.

– نظری، مرتضی، «مساجد، جامعه‌ی جوان ما و ضرورت توجه بیشتر».

– هسلین، فرانسیس و دیگران، سازمان فردا، جلد دوم، ترجمه‌ی امجدی، فضل‌الله تهران، فرا، ۱۳۷۸.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد